

ՀՏԴ 809.198.1

Լեզվաբանություն

ԲԱԶՄԱԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ ՄԻ ՔԱՆԻ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ Նույն խԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Շաղկապ, նախադասություն, հարաբերություն, երկրորդական, իմաստային, գերադաս, գործողություն, պարագա, հիմունք, ժամանակ, քանակ

Keywords - conjunction, sentence, attitude, secondary, meaning, above all, the action, participle, the base, time, number.

Ключевые слова - союз, предложение, отношение, второстепенные, смысловые, главное, действие, причастие, основа, время, количество.

N. Khachatryan

POLYFUNCTIONAL CONJUNCTIONS IN MODERN ARMENIAN

The article analyses application of polyfunctional subordinate conjunctions in the sphere of complex subordinate sentences. Polyfunctional conjunctions retain a decisive and important role in joining parts of complex sentences, shaping semantic relations and revealing their character.

Together with expressing their primary semantic relations, polyfunctional subordinate conjunctions also mark other relations. The semantic differentiation performed by conjunctions depends on the type and categories of connective words and word phrases. On the mood and tense forms of finite verb conjunctions they connect with.

Н.Хачатрян

ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СОЮЗЫ В СОВРЕМЕННОМ АМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье анализируется применение полуфункциональных подчинительных союзов в сложных предложениях. Полуфункциональные союзы обладают главной значимостью в соединении отдельных частей сложного предложения, в оформлении семантических отношений и в выявлении характера их семантического взаимодействия.

Полуфункциональные союзы, кроме передачи основных семантических отношений, также маркируют иные отношения. Их семантическая дифференциация обусловлена типом соединительными слов и словосочетаний, их категориями, временными формами и формами наклонения личных глаголов, с которыми полуфункциональные союзы сочетаются.

Հոդվածում քննության առարկա ենք դարձնում բազմագործառնող ստորադասական շաղկապների կիրառությունը բարդ նախադասության ոլորտում: Բազմագործառնող շաղկապները վճռական դեր են կատարում բարդ նախադասության առանձին մասերի կապակցման, իմաստային փոխհարաբերությունների ձևավորման, դրանց բնույթի բացահայտման մեջ:

Իրենց հիմնական իմաստային հարաբերության արտահայտման գույքընթաց նշում են նաև այլ հարաբերություններ: Իմաստային տարբերակումը կատարվում է այն բանի հիման վրա, թե շաղկապները ինչ բառերի, բառախմբերի ինչ կարգերի հետ են կապակցվում, դիմավոր բայերի եղանակաժամանակային ինչ ձևերի հետ են գույքորդվում:

Բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի կապակցման, իմաստային փոխհարաբերությունների ձևավորման, դրանց բնույթի բացահայտման մեջ նշանակալից դեր են կատարում բազմագործառնող շաղկապները:

Տարաբնույթ նախադասություններում իրենց իմաստաբանական և կիրառական դերով, յուրահատկություններով առանձնանում են բազմիմաստ ստորադասական շաղկապները, որոնք կարող են կապակցել շարահյուսական տարբեր գործառնողներով բնորոշվող նախադասություններ. կապակցման միջոցը նույնն է, տարբեր են իմաստային նշանակությունները:

Բազմագործառնող ստորադասական շաղկապները, իրենց հիմնական իմաստային հարաբերության արտահայտման հետ գույքընթաց, նշում են նաև այլ հարաբերություններ:

Իմաստային տիպերի բացահայտումը կատարվում է այն բանի հիման վրա, թե շաղկապները ինչ բառերի, բառախմբերի ինչ կարգերի հետ են կապակցվում, դիմավոր բայերի եղանակային և ժամանակային ինչ ձևերի հետ են գույքորդվում: Կարևորվում են կապակցվող միավորների, շաղկապների շարահյուսությունը, ինչպես նաև ստորոգյալի կառուցվածքի և լրացյալի բառաքերականական բնույթը գոյականական անդամի լրացում կալյալ նախադասությունների դեպքում, բայի սեռը և բայիմաստը՝ բայական անդամի լրացում երկրորդական նախադասություններում:

Ժամանակակից հայերենում տարաբնույթ նախադասությունների մեջ այլևայլ գործառնողներով հանդես են գալիս հիմնականում *որ*, *թե*, *եթե*, *մինչ(և)*, *քանի*, *քանի դեռ*, *քան*,

քանի որ, որովհետև, մանավանդ, մանավանդ որ, ինչ է թե՛, թե՛ ինչ է, միայն, միայն թե՛ ստորադասական **շաղկապները**։*

Մենք հոդվածում քննության առարկա ենք դարձնում բազմագործառույթ *որովհետև, քանի որ, մինչ(և), քանի դեռ* ստորադասական շաղկապների կիրառությունը բարդ նախադասության ոլորտում։

Արդի հայերենի գործածական շաղկապներից է *որովհետև-ը, քանի որ-ը*, որոնք արտահայտում են պատճառի և հիմունքի հարաբերություններ։ Նշենք, որ պատճառի և հիմունքի պարագա ստորադաս նախադասությունները գերադասի հետ կապակցվում են հիմնականում միևնույն շաղկապներով՝ *որովհետև, քանի որ, չէ որ, մանավանդ որ* և այլն։ Այդ տարբեր հարաբերությունների իմաստները դրսևորվում են նույն շաղկապների տարբեր կիրառություններում։

Սակայն *որովհետև-ը* տարածված է բուն պատճառի, *քանի որ-ը* հիմունքի հարաբերությունների արտահայտման դերով։ Այս շաղկապները կարող են այդ երկու նշանակություններն էլ արտահայտել։ Չնայած պատճառի ու հիմունքի հարաբերությունների ընդհանրությանը՝ դրանց միջև կա էական տարբերություն։ «Գործողության կամ եղելության պատճառը այն բուն ազդակն է, դրդապատճառը, որի հետևանքով կատարվում է գործողությունը, իսկ հիմունքը մտավոր կամ այլ գործողության իրավական, սովորության, ճանաչողական այլ ելակետն է»։¹

Որովհետև շաղկապը արտահայտում է և՛ պատճառի, և՛ հիմունքի հարաբերությունը արտահայտվում է այն դեպքում. «Երբ կապակցվող երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվող որևէ մի իրողության կամ երևույթի ծագման կամ գոյության պատճառ»։²։

Օրինակ՝

Մեր գրույցը խանգարվեց, որովհետև լսվեց ոչխարների մայունի աղմուկը։

Նա ձանձրանում էր հարցերից, որովհետև տհաճ էր խոսել նրա ապագայի մասին։

Որովհետև-ով կապակցված կախյալ նախադասությունը հիմունքի հարաբերություն է արտահայտում, երբ գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եզրակացություն, ենթադրություն, կարծիք՝ երկրորդական նախադասությունում արտահայտված կատարվելիք, կատարվող գործողության մասին։

Ինչպես.

Նրան համարում են խելացի, որովհետև նա ամեն մի քայլը կատարում է մտածված։

Նա կհամաձայնվի քեզ հետ, որովհետև այդ հարցի մասին նույն կարծիքն ունի։

Իսկ այդ չինական պարիսպը, որովհետև երկար է, ամենաներկարն է, ուզում է տեղ գտնել յոթ հրաշալիքների շարքում։

Հաճախ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ։

Օրինակ.

Նրա այդ որոշումը սխալ է, որովհետև հիմնված է անստույգ փաստերի վրա։

Որովհետև շաղկապով կապակցված հիմունքի պարագա ստորադաս նախադասությունը հիմունքի հարաբերություն է արտահայտում, եթե գլխավորում առկա են ենթադրական, հավանականության նշանակության բառեր/*հավանաբար, երևի, իհարկե* ևն/։

Օրինակ՝

Հավանաբար իրեն վատ է զգում, որովհետև աշխատանքի չի եկել։

Նա, իհարկե, կպարզևատրվի, որովհետև կա նախնական համաձայնություն։

Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է որևէ գործողության անհրաժեշտության, հնարավորության կամ անհնարիության մասին եզրակացություն, որի համար հիմունք է հանդիսանում կախյալ նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը, երևույթը։ Այս

* Որ, թե բազմագործառույթ շաղկապներին նվիրված մեր հոդվածը տպագրվել է Հայերենագիտական միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածուում /7-9 հոկտեմբերի, 2015թ./

¹ Ս.Գ.Աբրահամյան, Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Երևան, 2004թ., էջ 175։

² Գ. Գաբրիելյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963, էջ 240։

դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում են *պետք է, անհրաժեշտ է, անհնարին է, կարելի է* միադիմի կապակցությունները:

Օրինակ. Անհրաժեշտ է ելույթ ունենալ, որովհետև սխալ տեսակետներ առաջ քաշվեցին:

Պետք չէ ներս մտնել, որովհետև իրար թշնամի են:

Հաճախ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են գործածվել *ուստի, ուրեմն* բառերը, որոնք *որովհետև* շաղկապի հետ կազմում են բարդ շաղկապներ:

Օրինակ՝ Որովհետև նա է ստեղծել դա, ուրեմն հզոր է բոլորից:

Եվ որովհետև մենք ուժեղ ենք ոգով, ուստի մեզ հաղթել չի լինի:

Քանի որ շաղկապով կապակցված երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այն հիմունքը, պատճառը, որից ծագում, բխում է գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված եզրակացությունը, հետևությունը: Այս շաղկապը ավելի հաճախ հանդես է գալիս հիմունքի հարաբերությունների արտահայտման դերով: «Հիմունքը տարբեր կարգի է լինում՝ իրավական, սովորույթային, դատողական, ճանաչողական և այլն»:¹ Հիմունքը հիմք է հանդիսանում հետևության:

Օրինակ՝

Ծիծաղիր, քանի որ կարող ես:

Քանի որ լույսները մարած են, ըստ երևույթին, արդեն քնել են:

Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եզրահանգում, կարծիք երկրորդական նախադասության մեջ արտահայտված գործողության, իրողության, միջոցի վերաբերյալ: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է դրվել ենթադրական, հարկադրական եղանակի բայերով:

Օրինակ՝ Նա չի գա, քանի որ ուշ է:

Անահիտը կմեկնի, քանի որ ստացել է ծնողների հանաձայնությունը:

Քանի որ շաղկապով կապակցվող պատճառի պարագա երկրորդական նախադասության գործողությունը նախորդում է գլխավոր նախադասության գործողությանը կամ էլ նրա հետ միաժամանակ է կատարվում:

Օրինակ՝ Նստում էինք երկուսով, քանի որ Աստված մեզ արժանի չհամարեց զավակ ունենալու:

Ամեն օր տխրում էի, քանի որ չէի ընդունվել համալսարան:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները արտահայտվում են հիմնականում սահմանական եղանակի ժամանակաձևերով: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար ժամանակներով կամ լինում է բաղադրյալ արտահայտված անցյալ ժամանակով դրված հանգույցով:

Բերենք օրինակներ՝

Ինքնաթիռը պայթել է թռիչքից քսաներեք լույս անց, քանի որ կտրուկ շնչով էր ուղղություննից:

Շատ հազվադեպ են ուրիշները համաձայնվում նրա հետ, քանի որ աղանդը գաղտնի ծեսեր ուներ:

Այսպիսով՝ պատճառից բխող գործողությունը հետևանք է, հիմունքից բխող գործողությունը՝ հետևություն:

Ժամանակակից հայերենի ժամանակի իմաստ ունեցող շաղկապներից են *մինչ, մինչև, քանի դեռ: Մինչ(և)* շաղկապը իր հիմնական կիրառությամբ կապում է ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը գլխավորին: Գործածական և խիստ տարածված են նաև *մինչ(և)* շաղկապով կապակցվող չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները:

Մինչ(և) շաղկապով կապակցվող ժամանակի պարագա կախյալ նախադասությամբ արտահայտված գործողությունը հաջորդում է գլխավոր նախադասությամբ արտահայտված գործողությանը, իրողությանը: Այն հիմնականում գործածվում է առաջադաս:

Այսպես՝

/Այն ժամանակ/, Մինչ(և) նա կմտածեր, դատախազն ասաց:

¹ Ս.Գ.Աբրահամյան, Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Երևան, 2004թ., էջ 177:

/Այն ժամանակ/,Մինչև կինը ճաշը եփեր, նա սկսում էր մի հին պատմություն:

Մինչև շաղկապով կապակցված չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությամբ նշվում է այն ժամանակամիջոցը, ժամանակի տևողությունը, չափը,մինչև որը շարունակվում է գործողությունը:

Օրինակ.

Նա նստում է այնքան,մինչև հանգչում է կրակը:

Անահիտը խաղում էր գնդակով,մինչև լուսինը բարձրացավ ծառերի հետևից:

Գերադաս բաղադրիչի գործողությունը նախորդում է ստորադաս եզրում արտահայտված գարծողությանը: Չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է գործածվել նաև նախադաս:

Օրինակ.

Մինչև տեղ հասնես, կքամվի:

Մինչև ձիերը նստեք,ես ձորը կհասնեմ:

Հաճախ էլ գերադաս նախադասության գործողությունը կատարվում է երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված գործողության մի պահին՝ մինչև նրա ավարտելը: Երկրորդական նախադասության մեջ ստորոգյալը սովորաբար ըղձական եղանակով է արտահայտվում:

Ինչպես՝

Նա չի հանգստանա /այնքան ժամանակ/, մինչև հայրենիքի ռազմական վարկը չվերականգնվի:

Մնացողը նայում է գնացողի հետևից,մինչև սարի հետևն անցնի կամ իջնի ձորը:

Ես մատներս խառնեմ լուսնի վարսերի մեջ այնքան, մինչև ձուլվեն ու դառնան լույս:

Մի շարք օրինակներում գուգահեռաբար ընդգծվում են նաև գլխավոր նախադասության գործողության տևողության չափն ու քանակը:

Օրինակ. Այդ օտարները պետք է պահվեին այնքան ժամանակ, մինչև մեր աշխարհում բնիկներից նոր ուժեր պատրաստվեին:

Այս շաղկապը գործածվում է ժխտական կառուցվածք ունեցող նախադասությունների շաղկապման համար: Երկրորդական նախադասությունը նշում է մի իրողություն, որը մինչև չկատարվի, չի կարող իրականանալ այն, ինչի մասին խոսվում է գլխավոր նախադասության մեջ: Նշենք, որ այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը, որպես կառուցվածքային յուրահատկություն, միշտ գործածվում է նախադաս:

Օրինակ.

Մինչև հատիկը հողում չի մեռնում, մեկը հագարի պտուղ չի բերում:

Մինչև դատախազը չգա, բերանս չեմ բացի:

Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է ունենալ *այն ժամանակ* հարաբերյալը գլխավոր նախադասության մեջ,իսկ չափ ու քանակի պարագան՝ *այնքան ժամանակ,այնքան ժամանակով* կամ *այնքան ժամանակում*: Այս հարաբերյալների չլինելու դեպքում մտովի վերականգնում ենք և որոշում երկրորդականի բնույթը:

Քանի դեռ շաղկապի գործածությամբ կապակցվող մասերի միջև կարող են արտահայտվել տարբեր իմաստային հարաբերություններ: Այն կիրառվում է ժամանակային, ժամանակի տևողության չափի նշանակությամբ: *Քանի դեռ* շաղկապով կապակցված ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս տևական, ընթացքի մեջ գտնվող գործողություններ: *Այն* հիմնականում ցույց է տալիս ստորադաս ու գերադաս նախադասությունների գործողությունների միաժամանակություն:

Օրինակ.

Մի կին ջուր էր առնում, քանի դեռ մարդիկ չէին զարթնել:

Կարող եմ մոռանալ ես քեզ, քանի դեռ իմ մեջ մնում է հուշը անցած օրերի:

Բայ-ստորոգյալը անցյալ կատարյալ ժամանակով սովորաբար չի գործածվում:

Կախյալ եզրը կարող է ցույց տալ գլխավորին հաջորդող գործողություն: Այս դեպքում այն գործածվում է ժխտական ձևերի հետ:

Օրինակ. Քանի դեռ չի եկել, գնամ:

Քանի դեռ գնացքը չէր ժամանել, մենք հանգիստ զրուցում էինք:

Քանի դեռ շաղկապով կապակցվող չափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը նշում է ժամանակի այն տևողությունը, որի ընթացքում կատարվում է գերադաս եզրի բայ-ստորոգյալի արտահայտած գործողությունը կամ եղելությունը:

Օրինակ. Կաշխատեմ այնքան, քանի դեռ առողջ եմ:

Երկրորդական նախադասությունը չափի պարագա է՝ ժամանակի տևողության քանակության իմաստով. այն նյութական բովանդակություն է տալիս գլխավոր եզրում առկա *այնքան* հարաբերյալին: Գլխավոր եզրում իբրև հարաբերյալ կարող է գործածվել նաև *այնքան ժամանակ* կապակցությունը: Ունենում ենք ժամանակի տևողության չափի պարագա երկրորդական նախադասություններ:

Օրինակ. Լույսը բարի է, և բարին լույս է այնքան ժամանակ, քանի դեռ սրտերն այդ «բարի լույսը»... լսում են առաջին անգամ:

Այս շաղկապով կապակցվող նախադասությունների միջև դրսևորվում են այնպիսի հարաբերություններ, որոնք սահմանափակման ընդհանուր նշանակություն ունեն: Գլխավոր նախադասության մեջ արտահայտված գործողությունը կամ վիճակը տևում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ տեղի է ունենում երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրվող գործողությունը կամ վիճակը:

Օրինակ. Պիտի օգնեմ նրան, քանի դեռ կենդանի է:

Պիտի ապրենք, քանի դեռ ողջ ենք:

Այսպես էի ապրում ես, քանի դեռ նա սիրում էր ինձ:

Այսպիսով՝ բազմագործառույթ շաղկապները հարստանում են բազմապիսի նշանակություններով, իմաստային տարբեր նրբերանգներով՝ արտահայտելով շարահյուսական զանազան հարաբերություններ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Ա. Գ., Զթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965թ.:
2. Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Երևան, 2004թ.:
3. Աբրահամյան Ա. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Բաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն, հ. 3, Երևան, 1975թ.:
3. Գաբեգինյան Գ. Լ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963թ.:
4. Պապոյան Ա. Հ., Բաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 2003թ.:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Նունե Խաչատրյան - ք. գ. թ., հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ

E-mail: Khachatryan@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք. գ. թ. Ղազարյանը: